

17 Η «μεταγλωσσική» προοπτική της λογοτεχνικής πρακτικής και η συμβολή βασικών ορολογικών πόρων της θεωρίας της λογοτεχνίας στην ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων: Η περίπτωση του ποιήματος «Θερμοπύλες» του Κ.Π. Καβάφη

Σοφία Ζερδελή

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η λογοτεχνική θεωρία αποτέλεσε αφητηρία στοχασμού και έντονου προβληματισμού για την εξέταση της φύσης της λογοτεχνίας, τη μεθοδολογία προσέγγισής της και τον ρόλο της ως προνομιακού πεδίου προσδιορισμού των πολιτισμικών όρων/κωδίκων στην «κουλτούρα» μιας συγκεκριμένης ανθρώπινης κοινότητας ή στη συγκρότηση μιας ενιαίας, συλλογικής συνείδησης. Με αφορμή τα παραπάνω, στην παρούσα μελέτη επιχειρούμε, αρχικά, μία μεταγλωσσική προσέγγιση βασικών όρων της θεωρίας της λογοτεχνίας, ως αυτόνομου γνωστικού πεδίου. Παράλληλα, επιδιώκουμε μια ιστορικο-εξελικτική θεώρηση της θεωρίας της λογοτεχνίας ως συλλογιστικής πρακτικής, η οποία καταδεικνύει τη δυναμική που αναπτύσσεται *μέσα* σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, *ανάμεσα* στα κείμενα, αλλά και *ανάμεσα* στα κείμενα και τους αναγνώστες. Η αλληλεπίδραση των παραγόντων αυτών διερευνάται με την προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου «Θερμοπύλες» του Κ. Π. Καβάφη.

**The metalinguistic prospect of literary practice and the contribution of basic terminological resources of the literature theory to the reading of literary texts:
The case of the poem “Thermopylae” by C.P. Cavafy**

Sophia Zerdeli

ABSTRACT

The literature theory served as a springboard for contemplation and intense mulling over examining the nature of literature, its methodological approach and its part in the preferential field specification of the cultural terms/ codes in the “culture” of a specific human community or the formation of a unified, collective consciousness. Given the above, in the present study we attempt, in the first place, a metalinguistic approach of basic terms in the literary theory, as an autonomous cognitive field. At the same time, we aim at a historic-evolutionary view of the literature theory as cogitative practice, which demonstrates the dynamic developed *in* a literary text, not only *between* the texts, but also *between* the texts and the readers. The interaction of these factors is studied through the approach of the literary text *Thermopylae* by C.P. Cavafy.

0 Εισαγωγή

Οι περισσότερες θεωρητικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας (Culler 2000, Eagleton 1997, 2007, Sartre 2006, Wellek & Warren 1980, Widdowson 1986) σπεύδουν να αποσαφηνίσουν το πρόβλημα του ορισμού της, κινούμενες συνήθως γύρω από το ερώτημα «Τι είναι λογοτεχνία». Πολλοί μελετητές αποπειράθηκαν να ορίσουν τη λογοτεχνία ως «γραφή με φαντασιακά στοιχεία, προσδίδοντάς της την έννοια της *μυθοπλασίας*, η οποία αποκλίνει από την αλήθεια και την αντικειμενική πραγματικότητα»[1]. Μία ιστορικο-κοινωνική, ωστόσο, εξέταση της φύσης και της λειτουργίας της λογοτεχνίας υποστηρίζει ότι κάθε απόπειρα σημασιοδότησής της εξαρτάται από τη χρήση της, δηλαδή τον τρόπο που μια κοινότητα ανθρώπων, ένα έθνος ή ένας πολιτισμός αξιοποιεί, αξιολογεί ή απορρίπτει τα κείμενά της. Μία τέτοια εξέταση, συνεπώς, επιχειρεί μία ανάλυση από την οποία αναδύεται η παράμετρος της θεωρίας [2].

Δεδομένου ότι λογοτεχνία και θεωρία είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, εφόσον η δεύτερη λειτουργεί ως εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο προσδιορισμού της πρώτης, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να δώσει μία, κατά το δυνατό, ευρεία και σφαιρική περιγραφή της σύγχρονης λογοτεχνικής θεωρίας. Προς την κατεύθυνση αυτήν, εστιάζουμε στα εννοιολογικά εργαλεία θεωρητικών σχολών - *Ρωσικός φορμαλισμός, Τσέχικος δομισμός, γαλλική δομική αφηγηματολογία, ειδολογική θεωρία του Frye κτλ.*- και στην οροθέτηση θεωρητικών κατευθύνσεων - *αναγνωστικές θεωρίες, πολιτισμικές θεωρίες, διαλογικότητα της σχολής του Bakhtin κτλ.*-, παραθέτοντας τα βασικά χαρακτηριστικά και τους κυριότερους εκπροσώπους τους, σε συνάρτηση με τη δυνατότητα αξιοποίησής τους στη διδακτική πράξη. Στο παραπάνω πλαίσιο, διερευνούμε την εφαρμογή οπτικών και πρακτικών που επιτρέπουν μία διαλεκτική και κριτική θεώρηση της θεωρίας της λογοτεχνίας στο ποίημα «Θερμοπόλεις» του Καβάφη.

1 Βασικές θέσεις των σύγχρονων θεωριών της λογοτεχνίας

1.1 Η Φιλολογική Ερμηνευτική Θεωρία

Η σύγχρονη ερμηνευτική γεννιέται με τον γερμανικό ρομαντισμό και οι βασικές θέσεις των υποστηρικτών της φιλολογικής – ερμηνευτικής προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων διαμορφώνονται τον 19^ο αιώνα. Σύμφωνα με αυτές, το λογοτεχνικό κείμενο θεωρείται παράγωγο μιας προϋπάρχουσας πραγματικότητας σε ιστορικό, κοινωνικό ή ψυχολογικό επίπεδο. Στο χώρο της κειμενικής ανάλυσης, αυτό σημαίνει ότι τα κείμενα δεν αποτελούν αυτόνομες αλλά ετερόνομες οντότητες, ενώ τα υποκείμενα της ανάγνωσης έχουν διαμορφώσει «προσωπικούς κύκλους εννοιών», μέσα από τους οποίους κατανοούν τον κόσμο [3]. Κυριότεροι εκπρόσωποι: F. Schleiermacher, W. Dilthey, E. Hirsch, P. Ricoeur. Ο

E.D. Hirsch, με το έργο του *Validity in Interpretation (Η Εγκυρότητα στην Ερμηνεία)*, αναπτύσσει μία θεωρία της επικύρωσης της Φιλολογικής Ερμηνευτικής, επισημαίνοντας τη διάκριση μεταξύ του *νοήματος* και της *σημασίας* [4]. Για την Ερμηνευτική Θεωρία, το νόημα ενός κειμένου είναι κάτι που καθορίζει ο συγγραφέας, δεν μπορεί όμως να θεωρηθεί δεδομένο ότι μόνο μία ερμηνεία του κειμένου είναι δυνατή [5]. Η Φιλολογική- Ερμηνευτική Θεωρία υποστηρίζει ότι, πριν από τη διδασκαλία ενός κειμένου, είναι αναγκαίο να αναφέρεται η εποχή, η βιογραφία και η εργογραφία του συγγραφέα, καθώς και οι συγκυρίες μέσα στις οποίες έγραψε το έργο του.

1.2 Η Νέα Κριτική (New Criticism)

Ο Αγγλο-αμερικανικός New Criticism αναπτύσσεται παράλληλα με τον τσέχικο στρουκτουραλισμό. Η Νέα Κριτική προετοιμάστηκε ως τάση στην Αγγλία, υπό την επίδραση του T.S.Eliot, ποιητή και συγγραφέα δραματικών έργων και δοκιμίων [6] και τα έργα του κριτικού I.A. Richards *Principles of Literary Criticism* (1924) (*Οι αρχές της λογοτεχνικής κριτικής*) και *Practical Criticism* (1929) (*Πρακτική Κριτική*). Ο Richards υποστηρίζει ότι η τέχνη είναι «προετοιμασία για τη ζωή, τα ποιήματα είναι οι μη αναγνωρισμένοι νομοθέτες της τάξης και η ποίηση είναι το μέσον για να υπερβούμε το χάος» [7].

Κεντρικό σημείο της διαμάχης μεταξύ κριτικών της λογοτεχνίας στον αιώνα μας αποτελεί το ερώτημα κατά πόσο ένα λογοτεχνικό κείμενο μπορεί να εξεταστεί «καθ'εαυτό». Η Νέα Κριτική θεωρήθηκε το πρώτο «δόγμα» της κειμενικής αυτονομίας, της εξέτασης δηλαδή των κειμένων στην «αισθητική τους αυτοτέλεια», χωρίς να χρειάζεται ο αναγνώστης να προσφύγει για την κατανόησή τους στη συνδρομή εξωτερικών πληροφοριών αλλά στην αναλυτική μελέτη των *λέξεων*, που θα τον βοηθήσει να αναγνωρίσει *τη σημασία, το συναίσθημα, τον τόνο και την πρόθεση* ενός κειμένου. Ο βασικός άξονας, δηλαδή, της θεωρητικής αυτής σχολής είναι η προτεραιότητα που δίνει στην *αισθητική εμπειρία* και η *αποδέσμευση* του έργου από το συγγραφέα, την κοινωνία και την ιστορία που το παρήγαγε. [8] Είναι προφανές ότι υιοθετείται μία απόλυτα ενδοκειμενική προσέγγιση και προτείνεται μία *close-reading* (εκ του σύνεγγυς) ανάγνωση, που έχει στόχο να αναδείξει τις λειτουργίες της *αμφισημίας, του παράδοξου, των συνυποδηλώσεων, της εικονοποιίας* και της *ειρωνείας* [9].

1.3 Η Φορμαλιστική Θεωρία: Ο Ρωσικός Φορμαλισμός (Russian Structuralism)

Ο Δομισμός προετοιμάστηκε από τις θέσεις των Ρώσων Φορμαλιστών (Brick, Eichenbaum, Jakobson, Sklovskij, Tynjanov, Tomascevsckij), οι οποίοι, χωρίς να παραγνωρίσουν τους ιστορικούς, πολιτικούς ή κοινωνικούς παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τη μελέτη ενός λογοτεχνικού κειμένου, στράφηκαν προς την αισθητική και συγχρονική προσέγγιση της

μελέτης της λογοτεχνίας στις δεκαετίες 1910-20. Σκοπός της φορμαλιστικής ανάλυσης δεν είναι πλέον η μελέτη των ιδεών του περιεχομένου, την οποία πρέσβευε η Φιλολογική Ερμηνευτική, αλλά η γλωσσική μορφή (*forma*), που επέλεξε ο συγγραφέας για να εκφράσει τα νοήματά του. Η γλώσσα, δηλαδή, δεν αποτελεί το μέσο έκφρασης του μηνύματος αλλά το κύριο μήνυμα του κειμένου [10]. Βασική θέση των Ρώσων Φορμαλιστών ήταν ότι η επιστημονική μελέτη της λογοτεχνίας θα αυξήσει την ικανότητα του αναγνώστη να διαβάσει τα λογοτεχνικά κείμενα με τον κατάλληλο τρόπο, να διακρίνει δηλαδή εκείνες τις ιδιότητές τους, που τα καθιστούν «λογοτεχνικά» ή «καλλιτεχνικά». Με βάση την αρχή αυτή, απομάκρυναν από τη μελέτη τους το εξωτερικό πληροφοριακό υλικό και επικεντρώθηκαν στο λογοτεχνικό κείμενο ως *κατασκευή* (*construction*), η οποία πραγματώνεται με τεχνικά και υφολογικά μέσα [11]. Η προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου γίνεται ενδο-κειμενική και η λογοτεχνικότητά του αναζητείται σε «λεκτικές στρατηγικές και τεχνάσματα».

1.4 Η μετάβαση στο δομισμό: Η Δομιστική (Στρουκτουραλιστική) Θεωρία

Στη Γλωσσολογία, ο όρος *δομισμός* ή *στρουκτουραλισμός* (*structuralism*) καταγράφει το γεγονός ότι η γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων και όχι μια απλή συμπαράθεση σημείων, συγκροτείται, δηλαδή, από μονάδες σε διάφορα επίπεδα (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία), οι οποίες βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση μεταξύ τους [12].

Ο λογοτεχνικός δομισμός άκμασε κατά τη δεκαετία του 1960 με την εφαρμογή στη λογοτεχνία των μεθόδων και των αντιλήψεων του Ferdinand de Saussure. Το λογοτεχνικό κείμενο είναι αυτοτελές σύστημα με χαρακτηριστικά που, στην πρώτη φάση τουλάχιστον, θα πρέπει να προσεγγιστούν γλωσσολογικά. Ένα λογοτεχνικό κείμενο είναι μια μαρτυρία για την κοινωνία που περιγράφει, αλλά σε καμία περίπτωση η προϋπάρχουσα γνώση του αναγνώστη γι' αυτήν δεν αποτελεί προϋπόθεση κατανόησής του [13].

1.4.1 Ο τσέχικος δομισμός

Ο Ρώσος φορμαλιστής Roman Jakobson, ο οποίος ηγούνταν της φορμαλιστικής ομάδας του Γλωσσολογικού Κύκλου της Μόσχας, αποτέλεσε με το έργο του τον κυριότερο συνδετικό κρίκο μεταξύ του Φορμαλισμού και του τσέχικου δομισμού. Ο Γλωσσολογικός κύκλος της Πράγας ιδρύθηκε το 1926 και επέζησε μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η Σχολή της Πράγας-εκπρόσωποι R. Jakobson, J. Mukarovsky, F. Vodicka, S. Karcevski, N. Troubetzkoy κ.ά.-επεξεργάστηκε τις ιδέες των Φορμαλιστών, αλλά τις συστηματοποίησε περισσότερο στα πλαίσια της Γλωσσολογίας του Saussure. Τα ποιήματα θεωρούνταν «λειτουργικές δομές», στις οποίες συσχετίζονται τα σημαίνοντα με τα σημαινόμενα. Μολαταύτα, το λογοτεχνικό έργο συνδεόταν ακόμη με τον κόσμο και την πραγματικότητα, μέσω της έννοιας της «ανοικείωσης» του φορμαλισμού. Κυρίως οι δομιστές ασχολήθηκαν με σύγχρονα στοιχεία

της γλώσσας, για τα οποία σχηματίζει κανείς «άμεση αίσθηση»[14].

1.4.2 Η Ειδολογική Θεωρία του Northrop Frye

Ο Καναδός Northrop Frye προσπάθησε να ανακαλύψει τους αντικειμενικούς νόμους, στους οποίους, όπως πίστευε, βασίζεται η λειτουργία της λογοτεχνίας ως συστήματος. Στράφηκε, έτσι, στην ταξινόμηση των ρητορικών τρόπων, των αρχετύπων, των μύθων και των ειδών, στη βάση των οποίων δομούνται τα λογοτεχνικά έργα. Ο Frye, αναλύοντας τις συμβάσεις του κάθε είδους σε σχέση με τα στοιχεία που επαναλαμβάνονται - μοτίβο, εικόνα, τύποι ανθρώπινων χαρακτήρων-, προσπάθησε να συνδέσει διαχρονικά ορισμένα κείμενα αναζητώντας την πρωταρχική τους (αρχέτυπη) δομή [15].

Στο πρώτο δοκίμιό του, *Η ανατομία της Κριτικής: τέσσερα δοκίμια* (*The Anatomy of Criticism: Four Essays (1957)*), παρουσίασε μια θεωρία των λογοτεχνικών «αφηγηματικών τρόπων», οι οποίοι ταξινομήθηκαν με κριτήριο το ηθικό ανάστημα των χαρακτήρων των λογοτεχνικών έργων. Ο Frye, για να διακρίνει τα ευρύτερα σχήματα σε ένα κείμενο (αρχετυπική οργάνωση, μυθοποικικά σχέδια), επιμένει στη διάκριση μεταξύ «μυθοπλασίας» και «μυθιστορήματος», διότι η ταύτιση του πρώτου όρου με τον δεύτερο έχει οδηγήσει στην απώλεια σημαντικών διακρίσεων και κατ' επέκταση στην εξασθένηση της λογοτεχνικής παράδοσης [16].

1.4.3 Σημειωτική (Semiotics)

Από τα μέσα της δεκαετίας του '60, με το έργο της σχολής της Πράγας, ο όρος *δομισμός* άρχισε να συγχωνεύεται με τον όρο *σημειωτική ή σημειολογία (semiology)* και να εννοείται μ' αυτόν η συστηματική μελέτη των σημείων και των συνδυασμών τους και αυτό ουσιαστικά κάνουν οι δομιστές της λογοτεχνίας. Σύμφωνα με τον Saussure, Σημειωτική είναι η μελέτη των σημείων και των συστημάτων σημασιοδότησης. Αντικείμενο της Σημειωτικής είναι ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αποδίδουν, κωδικοποιούν και ανταλλάσσουν σημασίες και νοήματα [17].

1.4.4 Δομισμός και αφήγηση: Η γαλλική αφηγηματολογία

Ο Δομισμός προκάλεσε, πέρα από τη μεταμόρφωση της μελέτης της ποίησης, και επανάσταση στο χώρο της αφήγησης. Έτσι, δημιουργήθηκε μία νέα λογοτεχνική επιστήμη, η *αφηγηματολογία (Narratology)*. Βασικοί εκπρόσωποι της οι T. Todorov, Cl. Bremond, A.-J. Greimas και R. Barthes. Την πιο ουσιαστική αλλά και την πιο πλήρη μελέτη του αφηγητή την οφείλουμε στον Γάλλο αφηγηματολόγο Gerard Genette. Η τυπολογία του αφορά στην αναζήτηση των τεχνικών που παράγουν το νόημα ενός αφηγηματικού κειμένου. Ο Gerard Genette ταξινομεί τους αφηγητές με βάση δύο κριτήρια: τη συμμετοχή τους στην ιστορία που

αφηγούνται και το αφηγηματικό επίπεδο όπου ανήκουν. Σύμφωνα με το πρώτο κριτήριο, υπάρχουν οι *ομοδιηγητικοί* αφηγητές, που συμμετέχουν στην ιστορία την οποία αφηγούνται είτε ως πρωταγωνιστές (*αυτοδιηγητικές αφηγήσεις*) είτε ως παρατηρητές και αυτόπτες μάρτυρες, και οι *ετεροδιηγητικοί* αφηγητές, οι οποίοι δεν έχουν καμία συμμετοχή στην ιστορία που αφηγούνται. Σύμφωνα με το δεύτερο κριτήριο, οι αφηγητές είναι *εξωδιηγητικοί* ή *ενδοδιηγητικοί* [18]. Επειδή κάθε αφήγηση αποτελεί ανάπτυξη μιας ρηματικής πρότασης, η διάκριση ανάμεσα στη *ιστορία* και την *αφήγηση* δηλώνει ότι η διευθέτηση των αφηγηματικών περιεχομένων μέσα στο κείμενο γίνεται σύμφωνα με τις γραμματικές κατηγορίες του ρήματος: το *χρόνο*, την *έγκλιση* και τη *φωνή* [19].

1.5 Η θεωρία της διαλογικότητας(dialogism) του M. Bakhtin

Ο Ρώσος στοχαστής M. Bakhtin επιχειρήσε να απεγκλωβίσει τη λογοτεχνία από τα στενά όρια της εποχής του, δίνοντάς της μία πιο ευέλικτη μορφή και παραχωρώντας για πρώτη φορά την πρωτοβουλία στον αναγνώστη. Κατά την προσέγγιση του Bakhtin, ο όρος *διαλογικότητα* αφορά στους ποικίλους τρόπους, με τους οποίους δύο ή περισσότερες φωνές έρχονται σε επαφή και επικοινωνούν μεταξύ τους. Ο ίδιος θέτει στο κέντρο των μελετών του την «επικοινωνία» και όχι τη «γλώσσα». Ο Bakhtin αντέδρασε έντονα κατά της “αντικειμενικής” γλωσσολογίας του Saussure, επικρίνοντας τον ρωσικό φορμαλισμό και μετατοπίζοντας την προσοχή από το αφηρημένο σύστημα της γλώσσας στα συγκεκριμένα εκφωνήματα των ατόμων μέσα σε διαφορετικά κάθε φορά πλαίσια αναφοράς[20]. Γι’ αυτόν, *«ακόμη και τα νοήματα του παρελθόντος δεν μπορούν να παραμείνουν σταθερά - θα ανανεώνονται πάντα στη διαδικασία της εξέλιξης του διαλόγου»* [21].

1.6 Η έννοια της διακειμενικότητας (intertextuality)

Η έννοια της *διακειμενικότητας* στη μελέτη της λογοτεχνίας, που εισήγαγε η Julia Kristeva οφείλει πολλά στην *αρχή της διαλογικότητας* του Bakhtin. Σύμφωνα με τη θεωρία της διακειμενικότητας, τα λογοτεχνικά κείμενα δεν αναφέρονται απαραίτητα στην εξωτερική πραγματικότητα, αλλά σε πολλές περιπτώσεις αναφέρονται άμεσα σε άλλα κείμενα. Κάθε κείμενο συναρτάται με άλλα προγενέστερα, ως “ένα διαλογικό σύστημα εικόνων, γλωσσών και συγκεκριμένων συνειδήσεων”[22]. Γεννιέται έτσι η έννοια του *διακειμένου*, της συνομιλίας δηλαδή μεταξύ των λογοτεχνικών κειμένων, όπου κατά την Kristeva «κάθε κείμενο είναι μια απορρόφηση και μεταμόρφωση άλλων κειμένων» [23]. Με βάση τη θεωρία της Διακειμενικότητας, είναι πολύ πιθανό δύο κείμενα να συνδέονται μεταξύ τους, χωρίς να το έχουν συνειδητοποιήσει οι δημιουργοί τους. Συνεπώς, ο αναγνώστης θα πρέπει να επιχειρήσει τη λεγόμενη *διακειμενική ανάγνωση* και *ερμηνεία*, δηλαδή, μια παράλληλη

προσέγγιση, προκειμένου να καταδείξει αρχικά τη σχέση που υπάρχει μεταξύ τους και στη συνέχεια να την ερμηνεύσει.

1.7 Φαινομενολογία - Αναγνωστικές Θεωρίες

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, καταγράφεται ριζική αλλαγή στις αντιλήψεις για την κυρίαρχη παράμετρο της λογοτεχνικής λειτουργίας, η οποία μέχρι τότε ενέμενε στην ενδοκειμενική προσέγγιση των λογοτεχνικών κειμένων. Στο επίκεντρο τίθεται πλέον ο τρόπος αλληλενέργειας των κειμένων με τους αποδέκτες τους, δηλαδή ο τρόπος ανταπόκρισης του αναγνώστη στην πρόσληψη του λογοτεχνικού κειμένου. Η φιλοσοφική αυτή μέθοδος/αναγωγή ονομάστηκε «φαινομενολογία» (Phenomenology), επιστήμη των καθαρών φαινομένων, με κυριότερο εκφραστή τον Γερμανό φιλόσοφο Edmund Husserl.

Η πιο πρόσφατη εξέλιξη της ερμηνευτικής στη Γερμανία είναι γνωστή ως «αισθητική της πρόσληψης» ή «θεωρία της πρόσληψης», η οποία εξετάζει τον ρόλο του αναγνώστη στη διαδικασία νοηματοδότησης των λογοτεχνικών κειμένων, που υλοποιείται μόνο με την πράξη της *ανάγνωσης* [24]. Οι **αναγνωστικές θεωρίες** είναι η *αισθητική της πρόσληψης* του H.R. Jauss και η *θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης* του W. Iser. «Πρόσληψη» ορίζεται ως *«εκείνη η δισυπόστατη πράξη που περικλείει τόσο την επίδραση που καθορίζεται από το έργο όσο και τον τρόπο με τον οποίο ο παραλήπτης το δεξιώνεται»* ανάλογα με τις ιστορικές, πολιτισμικές και κοινωνικές καταβολές του [25]. «Ανταπόκριση» είναι η θεωρητική προσέγγιση, κατά την οποία η μετατόπιση του σημείου αναφοράς της ανάγνωσης γίνεται όχι προς τον αναγνώστη αλλά προς την ίδια την πράξη της ανάγνωσης (όχι τι λέει το κείμενο, αλλά πώς το διαβάζουμε), όπως αυτή ορίζεται από την αλληλεπίδραση του αναγνώστη με το κείμενο [26].

1.8 Η Πολιτισμική Θεωρία

Η πολιτισμική θεωρία έχει ως αντικείμενο την παραγωγή και την αναπαράσταση της ανθρώπινης εμπειρίας και τη συγκρότηση της ανθρώπινης συνείδησης μέσα από *«σημαιοδοτικές πρακτικές»*, που επεκτείνονται στην ευρεία περιοχή της κουλτούρας. Οι πολιτισμικές σπουδές θεωρούν ως αντικείμενό τους όλους τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται οι πολιτισμικές ταυτότητες [27].

1.9 Ο όρος Αποδομισμός (Deconstruction)

Το κίνημα του *αποδομισμού* ή *μεταδομισμού* (*Post-structuralism*) κάνει αισθητή την παρουσία του στη λογοτεχνία το 1967, όταν ο J. Derrida δημοσιεύει τα βιβλία *Περί Γραμματολογίας, Η Φωνή και το Φαινόμενο* και *Η Γραφή και η Διαφορά*. Ο «αποδομισμός» (deconstruction) δεν πρέπει να θεωρείται λόγω ονόματος ως αποκλειστικά αρνητική

λογοτεχνική θεωρία, που πρεσβεύει τη διάλυση της δομής του κειμένου. Κυρίως όμως η μέθοδος του αποδομισμού επιχειρεί να δείξει ότι τα ίδια τα κείμενα διαψεύδουν πολλές φορές το νόημα ή τη λογική που τα διέπει [28].

2 Προσεγγίσεις λογοτεχνικών κειμένων: Από τη θεωρία στην πράξη

Πολλές απόψεις έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά με τον τρόπο προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων, προκειμένου να κατανοήσει κανείς τα βαθύτερα νοήματα της λογοτεχνικής παραγωγής και να νιώσει την αισθητική απόλαυση του λόγου. Οι θεωρίες, που προσπαθούν να συμβάλλουν στην κατανόηση των κειμένων, είναι όπως αναφέραμε πολλές. Τα ερωτήματα που τίθενται, ωστόσο, είναι: Σκοπός της διδασκαλίας της λογοτεχνίας είναι η αισθητική καλλιέργεια του ανθρώπου, η συναισθηματική ολοκλήρωση, η ανάγκη στοχασμού, η δημιουργία ισχυρού γλωσσικού βιώματος, η γνώση απέναντι σε καίρια προβλήματα; Πρόκειται για διαδικασία λήψης, ταύτισης, αλληλεπίδρασης, απομάκρυνσης ή απόσχισης; [29].

3 Το ερμηνευτικό παράδειγμα: Κ. Π. Καβάφης: «Θερμοπύλες»

«Στις 29 Απριλίου 1933 (ημέρα των γενεθλίων του) ο κύριος Κωστής Πέτρου Φωτιάδης Καβάφης, χάρη σε μια εκπληκτική συνέπεια της Μοίρας απέναντι στον ακριβέστερο εξόριστο άρχοντα του ελληνικού λόγου, έκλεισε στη γενέτειρά του τον εβδομηντάχρονο κύκλο της επίγειας ζωής του, και πέρασε στον κύκλο της αιωνιότητας: έγινε οριστικά, ο Καβάφης», έγραφε το 1963 ο Γ. Π. Σαββίδης στη συγκεντρωτική έκδοση των 154 Αναγνωρισμένων Ποιημάτων του Καβάφη (1897 – 1918) [30].

Με τη συμπλήρωση ογδόντα χρόνων από το θάνατο του Καβάφη και εκατόν πενήντα από τη γέννησή του και αναλογιζόμενοι τη διαχρονική εξέλιξη της ποιητικής του τέχνης, διαπιστώνουμε ότι το έργο του μεγάλου Αλεξανδρινού ποιητή σηματοδοτεί μία μεγάλη τομή στην νεοελληνική ποίηση των αρχών του 20ού αιώνα. Ακολουθεί μία πορεία που περνά από την αρχική απόρριψη στη σταδιακή αναγνώριση, για να καταλήξει στην καθολική αποδοχή και τη διεθνή καθιέρωση [31].

Η προσέγγιση που ακολουθεί αποτελεί μια πρόταση ανάγνωσης του ποιήματος *Θερμοπύλες* στο πλαίσιο της διδακτικής της λογοτεχνίας. Η μεθοδολογία που ακολουθούμε είναι η στροφή στο ίδιο το κείμενο, επιχειρώντας κατά βάση μία «εκ του σύνεγγυς ανάγνωση», σύμφωνα με τη νεοκριτική θεωρία (close reading) και την τετραπλή ανάγνωση του Richards: *νόημα, συναίσθημα, τόνος, πρόθεση*.

Γενικά στοιχεία: Το ποίημα γράφτηκε το 1901 και δημοσιεύτηκε το 1903. Ανήκει στην κατηγορία των φιλοσοφικών – διδακτικών ποιημάτων του Καβάφη, παρότι δίνει την

εντύπωση ότι έχει ιστορική απόχρωση, λόγω των γνωστών ιστορικών όρων που χρησιμοποιεί: «*Θερμοπύλες, Εφιάλτης, Μήδοι*». Το κύριο νόημα, όμως, υπερβαίνει το στενό ιστορικό πλαίσιο και αποκτά πιο ευρύ χαρακτήρα. Ο Καβάφης διατηρεί τους όρους αυτούς ως σύμβολα, αφήνεται, όμως, του ιστορικού πλαισίου και δίνει στο ποίημα φιλοσοφική διάσταση [32].

Το θέμα του κειμένου: Ο Καβάφης αποδίδει τιμή σε όλους όσοι βάζουν σκοπό της ζωής τους την αντίσταση σε κάθε δυσκολία και παραμένουν ακλόνητοι στο χρέος, παρόλο που ξέρουν από πριν ότι θα ηττηθούν και θα υποκύψουν σε ανυπέβλητες δυνάμεις.

Αρχίζοντας από τον τίτλο – την πρώτη λέξη του κειμένου – διαπιστώνουμε ότι η λέξη *Θερμοπύλες* είναι ένα πασίγνωστο σύμβολο πολεμικής ανδρείας και αρετής, με βαρύνουσα ιστορική φόρτιση (τόπος της ιστορικής μάχης Ελλήνων και Περσών το 480 π.Χ.). [33]. Εδώ αναπτύσσεται η προβληματική για το πώς λειτουργεί το σύμβολο αυτό στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό κείμενο. Ο μονολεκτικός τρόπος απόδοσης του τίτλου (*Θερμοπύλες* αντί Οι *Θερμοπύλες*) του προσδίδει μια πιο καθολική συμβολική σημασία πέρα από το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, αποδεσμεύοντας τη λέξη από τη μονοσημική της διάσταση και χρησιμοποιώντας την με μία αναλογική αναθεώρηση: αγωνιστική πορεία μέχρι το τέλος, χωρίς κίνητρα εξωτερικών ανταμοιβών, όχι μόνο στο πεδίο της μάχης, αλλά και στο στίβο της κοινωνίας και της καθημερινής ζωής [34]. Ενδεικτικά, χωρίζουμε το ποίημα σε τρεις θεματικές ενότητες.

Α' ενότητα: στίχοι 1 – 3: Στους δύο πρώτους στίχους «*τιμή σ' εκείνους όπου στην ζωή των ώρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες*» φαίνεται καθαρά ότι το σύμβολο *Θερμοπύλες* διευρύνεται με τον προσδιορισμό *στην ζωή των*. Επομένως, οι *Θερμοπύλες* δεν μπορεί να είναι μόνο πολεμικές ούτε απαραίτητα πολεμικές, αλλά αποκτούν ευρύτερη αξιακή σημασία. Συμβολίζουν κάθε δύσκολη, αδιέξοδη κατάσταση, που έχει αναλογίες με το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός. Λέξεις βαρύνουσας σημασίας στους δύο πρώτους στίχους: *τιμή*= εκτίμηση, θαυμασμός, αναγνώριση-*Τιμή σ' εκείνους*: μόνο σ' αυτούς που αγωνίστηκαν κι έμειναν πιστοί στα ιδανικά τους.- *Ωρισαν*: επέλεξαν να προασπίζονται μία οριακή, χωρίς συμβιβασμούς στάση ζωής.-*Και φυλάγουν*: διαφυλάττουν, προασπίζονται υψηλές αξίες και ιδανικά – χαρακτηριστική η χρήση του και αντί του να: υποδηλώνει ότι υπηρετούν στην πράξη τους σκοπούς που έθεσαν και δε μένουν μόνο στα λόγια και τις διακηρύξεις. Ο τρίτος στίχος «*Ποτέ από το χρέος μη κινούνται*» λειτουργεί εμφανώς συμβολικά. Στους τρεις πρώτους στίχους, επομένως, διαμορφώνεται το λειτουργικό ισοδύναμο του τίτλου – συμβόλου «*Θερμοπύλες*», καθορισμός ενός χρέους (*ώρισαν, χρέος*) και αμετακίνητη υπεράσπισή του (*μη κινούνται, φυλάγουν*) [35].

Β' ενότητα: στίχοι 4 – 10: Στους στίχους αυτούς παρουσιάζονται όλα τα ηθικά γνωρίσματα και οι αξίες των ανθρώπων που ζουν με υψηλά ιδανικά: *δίκαιοι κ' ίσοι*: πιστεύουν στην ιδέα του δικαίου και δρουν με απόλυτη ευθύτητα, συνέπεια και τιμιότητα. Αυστηροί απέναντι στον εαυτό τους, απέναντι στους άλλους όμως *με λύπη και ευσπλαχνία*: η δικαιοσύνη που πρεσβεύουν δεν είναι άκαμπτη, καταπιεστική, άτεγκτη, αλλά ευσπλαχνική. Οι άνθρωποι αυτοί συνεπικουρούν τους άλλους και εφαρμόζουν τις αρχές της ανθρωπιάς, του αλτρουισμού. *-γενναίοι οσάκις είναι πλούσιοι, κι όταν είναι πτωχοί, πάλ' εις μικρόν γενναίοι*: συμπάσχουν με τους άλλους, κυρίως με τους κοινωνικά αδύναμους, είναι γενναίοι (με την έννοια γενναϊόδωροι) στα μεγάλα και στα μικρά είτε είναι πλούσιοι είτε φτωχοί. Η σταθερότητα της γενναϊοδωρίας και της μεγαλοψυχίας τους εξαιρείται με το κυκλικό σχήμα-επανάληψη της λέξης [36] *–πάντοτε την αλήθεια ομιλούντες*: Επειδή οι άνθρωποι αυτοί έχουν τέτοια συνειδηση, ζουν πάντα με γνώμονα την αλήθεια. *-πλην χωρίς μίσος για τους ψευδομένους*: ωστόσο, δείχνουν κατανόηση απέναντι στους άδικους, τους ψευδομένους, τους ανειλικρινείς και δε συμπεριφέρονται σκληρά αλλά με ευπρέπεια και ευαισθησία, γνωρίζοντας ότι και αυτοί έχουν τη δυνατότητα να βελτιωθούν.

Γ' ενότητα: στίχοι 11 – 14: Στους στίχους αυτούς επανέρχεται η έννοια της τιμής. Στους ανθρώπους που μένουν πιστοί στο χρέος και αγωνίζονται, αξίζει να αποδοθεί η μέγιστη τιμή. Ωστόσο, τους πρέπει και περισσότερη τιμή, γιατί ξεπερνούν το ανθρώπινο μέτρο και μένουν σταθεροί στις αρχές τους, αν και ξέρουν ότι κάποια στιγμή θα προδοθούν ή θα ηττηθούν. Στο σημείο αυτό, επανέρχεται ο ποιητής στο ιστορικό γεγονός της μάχης των Θερμοπυλών με τις λέξεις *Εφιάλτης, Μήδοι*, που λειτουργούν όπως και οι *Θερμοπύλες*, εξίσου ως σύμβολα. Ο Εφιάλτης μπορεί να είναι συνώνυμο του προδότη ή να αντιπροσωπεύει αντικειμενικές δυσμενείς συνθήκες. Η λέξη Μήδοι, εδώ, χρησιμοποιείται ως σύμβολο των ανυπέρβλητων εμποδίων, των αντίθετων δυνάμεων που πιθανόν θα επικρατήσουν, της καταστροφής. Οι άνθρωποι, όμως, που μένουν πιστοί στο χρέος, αν και ξέρουν ότι σε κάθε βήμα караδοκούν Εφιάλτες και ότι οι Μήδοι θα τους κατατροπώσουν, ζουν προσηλωμένοι σε αυτό και γίνονται οι τραγικοί ήρωες του Καβάφη [37].

Προκειμένου να ολοκληρώσουμε την εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του ποιήματος, θεωρούμε απαραίτητο να τονίσουμε κάποια ακόμη σημεία:

Βασικό δομικό και διαρθρωτικό ρόλο στην οργάνωση της νοηματικής συνοχής του κειμένου έχει η λέξη *πιμή*. Έτσι, οι στίχοι 1-3, που σχετίζονται με το σύμβολο των Θερμοπυλών στην ιστορική του διάσταση, ολοκληρώνονται στους στίχους 11-14. Οι στίχοι 4-10 παρουσιάζουν γενικά τα ηθικά χαρακτηριστικά όλων των ανθρώπων που μένουν πιστοί στο χρέος. Εδώ ενυπάρχει η έννοια της «αποδόμησης» της αρχικής σημασίας του συμβόλου –η μόνη λέξη

που μας επαναφέρει στο σύμβολο είναι η επανάληψη της λέξης «γενναίοι», στους στίχους 6-7, που και αυτή έχει τη σημασία «γενναιόδωροι».

Το συγκινησιακό αισθητικό αποτέλεσμα, που προκαλεί ένα κείμενο στον αναγνώστη, εξαρτάται (και) από τον τόνο, τη γλώσσα και το ύφος του. Ο Richards ορίζει την ποίηση «ως την υπέρτατη μορφή συγκινησιακής χρήσης της γλώσσας» και αυτή τη χρήση θεωρεί κύρια αρετή του ποιήματος. Στο συγκεκριμένο ποίημα, διακρίνεται η ιδιοτυπία του καβαφικού λόγου και ο υψηλός πεζολογικός τόνος. Η ενότητα της ενδοκειμενικής ανάλυσης του ποιήματος επιτυγχάνεται με τη συνάφεια των επιμέρους στοιχείων, γλωσσικών και εκφραστικών: η γλώσσα είναι δημοτική, με πολλά στοιχεία από την καθαρεύουσα και ορισμένες «καβαφικές γλωσσικές ιδιοτυπίες»- *μη κινούντες, πλην όμως*, κτλ. Διαμορφώνεται ένα προσωπικό ύφος, με λιτή και σαφή έκφραση, χωρίς εκφραστικά στολίδια, αλλά με λέξεις ιδιαίτερης βαρύτητας (*πιμή, γενναίοι, χρέος*). Μόνο στη δεύτερη ενότητα παρατηρούμε συχνή χρήση επιθέτων, μετοχών (*μη κινούντες, συντρέχοντες, ομιλούντες*) και κάποιες επαναλήψεις. Και όμως αυτή η ποίηση, με τη λιτή επιγραμματική έκφραση, χωρίς πολλά σχήματα λόγου και λυρικές εξάρσεις, είναι που αγγίζει τον αναγνώστη και τον συγκινεί [38].

Η καβαφική ειρωνεία: Κατά τον Γ. Βελουδή, «το έργο του Καβάφη εμπεριέχει μία τόσο μεγάλη ποικιλία ειρωνικών σχημάτων, οργανικά διαρθρωμένων, ώστε αυτή η ίδια η καβαφική ειρωνεία να ανακηρύσσεται σε μία βασική ερμηνευτική κατηγορία του καβαφικού έργου» [39]. Ένα παράδειγμα ειρωνείας εντοπίζουμε στον τελευταίο στίχο «*και οι Μήδοι επί τέλους θα διαβούνε*», στη χρήση του προσδιορισμού *επί τέλους*. Εάν εκλάβουμε την ερμηνεία του προσδιορισμού αυτού ως έκφραση αγανάκτησης, αδημονίας ή ικανοποίησης, κάνουμε μία ειρωνική ανάγνωση του στίχου, που υπονομεύει το νοηματικό περιεχόμενο και το σύμβολο των Θερμοπυλών. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να τον εκλάβουμε ως απλό χρονικό προσδιορισμό, σε αντιστοιχία με το *τέλος* του προηγούμενου στίχο [40].

Η παρουσία του ποιητή – η διερεύνηση της πρόθεσης: Ο ποιητής δεν εμφανίζεται ο ίδιος, παρά μόνο μέσα από προσωπείο, κατά το οποίο φαίνεται να μιλά κάποιος σε γ' πρόσωπο. Στο ποίημα η σοφία κατέχει κεντρική θέση – ο Καβάφης κατατάσσει τον εαυτό του σε αυτούς που κατέχουν τη σοφία. Η λέξη συνιστά *πνευματική κατάσταση* και εκδηλώνεται ως *επίγνωση, πρόβλεψη*. Πρόθεση του ποιητή είναι όχι τόσο να πληροφορήσει τους αναγνώστες για μία κατάσταση ή ένα συμβάν, όσο να διδάξει, να παροτρύνει και κυρίως να επικοινωνήσει μαζί τους και να τους συγκινήσει.

4 Αντί επιλόγου

Στην παρούσα εργασία εξετάσαμε κάποιες από τις βασικότερες προσεγγίσεις της Θεωρίας της Λογοτεχνίας και επιχειρήσαμε μία ενδεικτική ανάλυση του ποιήματος *Θερμοπύλες*,

διερευνώντας τις σχέσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ συγγραφέα, κειμένου και αναγνώστη. Έτσι το λογοτεχνικό κείμενο παύει να θεωρείται ένα κλειστό σύστημα, καθώς καθιερώνεται μία ακόμη σταθερή το λογοτεχνικού φαινομένου: ο αναγνώστης.

5 Βιβλιογραφικές αναφορές

- [1] Ήγκλετον, Τ. *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Μαυρωνάς. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1989, 21.
- [2] Φρυδάκη, Ε. *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*. Κριτική, Αθήνα, 2003, 29 – 30.
- [3] Hall, J. H. *Η Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Τσαούση. Gutenberg, Αθήνα, 1990, 44. Ματσαγγούρας, Η. *Η Σχολική Τάξη, τ. Β΄, Κειμενοκεντρική Προσέγγιση του Γραπτού Λόγου*. Αυτοέκδοση, Αθήνα, 2001, 20 – 21.
- [4] Hirsch, E. *Validity in Interpretation*. New Haven, Yale University Press, 1967, 8. Hallyn, F. «Από την ερμηνευτική στην αποδόμηση», στο Μ. Delcroix, F. Hallyn, *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας*, επιμ.-μτφρ. Ι. Ν. Βασιλαράκης. Gutenberg, Αθήνα, 1997, 376.
- [5] Μαρκαντωνάτος, Γ. *Βασικό Λεξικό λογοτεχνικών και φιλολογικών όρων*. Gutenberg, Αθήνα, 2008, 162. Ήγκλετον, Τ., ό.π., 111.
- [6] Musschoot, A.-M. «Ο «New Criticism»», στο Μ. Delcroix, F. Hallyn, *Εισαγωγή στις σπουδές της λογοτεχνίας*, επιμ.-μετ. Ι. Ν. Βασιλαράκης. Gutenberg, Αθήνα, 2000, 21-22.
- [7] Freund, E., *The Return of the Reader, Reader-response criticism*. Methuen, London and New York, 1987, 23. Φρυδάκη, Ε., ό.π., 119.
- [8] Φρυδάκη, Ε. ό.π., 118
- [9] Culler, J. *Λογοτεχνική θεωρία. Μια Συνοπτική Εισαγωγή*, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2000, 171.
- [10] Καψωμένος, Ε. «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας στη Μέση Εκπαίδευση: Προβλήματα θεωρίας και μεθόδου», στο Σ. Καμαρούδης, Ελ. Χοντολίδου (επιμ.) *Σημειωτική και Εκπαίδευση*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1996, 28-44.
- [11] Fokkema, D., E. Ibsch. *Θεωρίες λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, επιμ. Ε. Καψωμένος, μτφρ. Γ. Παρίσης. Πατάκης, Αθήνα, 1997, 43. Φρυδάκη, Ε., ό.π., 126.
- [12] Ήγκλετον, Τ., ό.π. 148-149.
- [13] Ματσαγγούρας, Η., ό.π., 31.
- [14] Τομπαϊδης, Δ. *Διδασκαλία Νεοελληνικής Γλώσσας*. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1995, 47.
- [15] Παπακωστούλα-Γιανναρά, Γ., Α. Παπαδόπουλος, Α. Στέφος. *Η διδασκαλία στα Κείμενα και στη Γλώσσα*. Παπαδήμα, Αθήνα, 1991, 23.
- [16] Walton, Litz, A., L. Menand, L. Rainey (επιμ.). *Μοντερνισμός και Νέα Κριτική*. Ι.Ν.Σ. Ίδρυμα Μανόλη Τρανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 2013, 706.
- [17] Saussure, de F. *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, μτφρ. Φ. Αποστολόπουλος. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, 45. Ήγκλετον, Τ., ό.π., 157.
- [18] ΥΠΕΠΘ. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Κορυφή, Αθήνα, 2006, 31. Ήγκλετον, Τ., ό.π. 161-165.
- [19] Φρυδάκη, Ε., ό.π., 143.
- [20] Ήγκλετον, Τ., ό.π., 179. Φρυδάκη, Ε., ό.π., 153.
- [21] Bakhtin, M. *Speech Genres and other late essays*, μτφρ. Vern W. McGee, επιμ. Caryl Emerson and Michael Holquist. University of Texas Press, Austin, 1986, 170.

- [22] Todorov, T. *Mikhaïl Bakhtine, Le Principe dialogique*. Seuil, coll. Poétique, Paris, '81, 103.
- [23] Kristeva, J. *Sémiotique- Recherches pour une sémanalyse*. Seuil, Paris, 1969, 180-200.
- [24] Ήγκλετον, Τ. ό.π. 95-96, 121.
- [25] Jauss, H. R. *Η θεωρία της πρόσληψης*, μτφρ. Μ. Πεχλιβάνο., Εστία, Αθήνα, 1995, 93.
- [26] Iser, W. *L'acte de lecture. Theorie de l'effet esthetique*, Mardaga, Hayen, 1976, 93.
Φρυδάκη, Ε. Ό.π. 166-167.
- [27] Culler, J., ό.π., 57. Φρυδάκη, Ε., ό.π., 173.
- [28] Μαρκαντωνάτος, Γ. ό.π., 57.
- [29] Κουκουλομμάτης, Δ. *Λογοτεχνία και Γλώσσα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. ΕΛΛΗΝ, Αθήνα, 1999, 87-89, 112-113.
- [30] Σαββίδης, Γ. Π. Κ. Π. *ΚΑΒΑΦΗ ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ*. Ίκαρος, Αθήνα, 1993, 5.
- [31] Καψωμένος, Ε. Η ποίηση και η Ποιητική του Κ. Π. Καβάφη. 2013, ανακτήθηκε από το διαδίκτυο: www.eks-ik.eu/dimosieyseis-ekdoseis/arthra-meletes/113-i-roiisi-kai-ipoitiiki-tou-k-v-kavafi.
- [32] Ρώμας, Χ. Κ. Π. *Καβάφης*. Σαβάλας, Αθήνα, 2006, 26.
- [33] Κοκόλης, Ξ. Α. «Φορμαλισμός, Διδακτική της Λογοτεχνίας και οι «Θερμοπύλες» του Καβάφη». Περιοδικό «Φιλολόγος», τ. 11-12. Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1977, 138.
- [34] Τζωρτζόπουλος, Δ. «Η Διδασκαλία του Καβάφη στο Γυμνάσιο και το Λύκειο», 11-14. Ανακτήθηκε από το Διαδίκτυο 2/7/2013.
- [35] Κοκόλης, Ξ. Α., ό.π., 138-139. Τζωρτζόπουλος, Δ., ό.π., 11-14.
- [36] Ρώμας, Χ., ό.π., 26.
- [37] Μάλαμμα, Α. «Κ. Π. Καβάφη, “ Θερμοπύλες” (1903)», 2012. Ανακτήθηκε από το Διαδίκτυο: filologos-hermes.blogspot.gr/2012/08/1903.html.
- [38] Εμμανουηλίδης, Π., Ε. Πετρίδου-Εμμανουηλίδου. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2006, 477. Μάλαμμα, ό.π., Κουκουλομμάτης, ό.π., Τζωρτζόπουλος, Δ., ό.π.
- [39] Βελουδής, Γ. *Προτάσεις*. Κέδρος, Αθήνα, 1981, 93.
- [40] Κοκόλης, Ξ. Α., ό.π., 142-143.

Σοφία Ζερδελή

Φιλολογος- Διδάκτωρ Δ.Π.Θ.
Ηλ. ταχ.: sofizedeli@yahoo.gr